

MEGJEGYZÉSEK A FAMILIA RÓMAI JOGI FOGALMÁHOZ*

ERDŐDY JÁNOS
egyetemi adjunktus (PPKE JÁK)

A *familia* kifejezés igen sokrétű fogalom.¹ A jogi nyelvben összefoglalóan jelöli a házközösség egészét, az ahhoz tartozó személyekkel és vagyontömeggel együtt.² Az előbbi, a személyek közösségét hangsúlyozó jelentésében újfent két – szűkebb és tágabb – értelem tulajdonítható a kifejezésnek.³ Tágabb értelemben az agnát rokonságot foglalta

* Jelen írás „A család belső alkotmánya – család az alaptörvényben és a jogalkotásban. Elméleti megfontolások és de lege ferenda javaslatok tekintettel a családvédelmi törvényre és a polgári jogi kodifikációra” című, 2011. december 16-án megrendezésre került konferencia keretében elhangzott előadásom kibővített változata. Ezúton köszönöm meg a konferencia szervezőjének, Frivaldszky Jánosnak, a PPKE JÁK tanszékvezető egyetemi docensének, hogy előadóként meghívott a konferenciára.

¹ Vö. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford, Clarendon Press, 1968, s. vv. 'familia', 'famulus'; Hermann Gottlieb HEUMANN – Emil SECKEL: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Verlag Gustav von Fischer, 1926. s. v. 'familia'. Ezzel egyezően Alfred ERNOUT – Antoine MEILLET: *Dictionnaire étimologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris, 1951. s. v. 'famulus', *familia* körében is elsődlegesen a szolgákat említve. Utalni kell rá, hogy *servi* és *famuli* jelentései eltérnek egymástól; vö. Isid. Diff. 1, 525: „*servi sunt in bello capti [...] famuli autem ex propriis familiis orti*”. Ezzel némiképp ellentétesen ld. Jean GAUDEMET: *Uti legassit...* In: *Hommages à Robert Schilling*. Paris, Les belles lettres, 1983. 112–113, aki főként a *familia* vagyon jelentését hangsúlyozza a forrásokban is fellelhető, vagyoni jogi kifejezésekre hivatkozva. Megjegyzendő, hogy ebben a vonatkozásban a *familia* nem egyedülálló fogalom a romanisztikában. Ennek jó példája látható az irodalomban a *res* fogalma kapcsán; vö. pl. *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'res'; Wojciech DAJČZAK: *Der Ursprung der Wendung res incorporalis im römischen Recht. Revue internationale des droits de l'antiquité L* (2003). 98; Friedrich Carl VON SAVIGNY: *System des heutigen römischen Rechts*. Band 5. Berlin, 1841. 441. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a jelen példán túlmenően további fogalmak is felsorolhatóak lennének (*dolus, praestatio, pecunia* stb.).

² Vö. Ulp. D. 50, 16, 195, 1 (46 ad ed.): '*Familiae 'appellatio qualiter accipiatur, videamus. Et quidem varie accepta est: nam et in res et in personas deducitur. In res, ut puta in lege duodecim tabularum his verbis 'adgnatus proximus familiam habeto'. Ad personas autem refertur familiae significatio ita, cum de patrono et liberto loquitur lex: 'ex ea familia', inquit, 'in eam familiam': et hic de singularibus personis legem loqui constat*. Ehhez ld. még Max KASER: *Das römische Privatrecht I*. Handbuch der Altertumswissenschaft X. 3. 3. 1–2. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1971². 50.; Beryl RAWSON: *The Roman Family*. In: Beryl RAWSON (ed.): *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*. New York, Cornell University Press, 1986. 7.

³ Ez a kettősség már a XII t.t.-ben is tetten érhető. Vö. Adolf BERGER: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. New Jersey, Clark, 2010⁸, s. v. 'familia'.

magában (*familia communi iure*),⁴ még akkor is, ha ezeknek a távolabbi rokonoknak mind megvolt a saját családjuk, hiszen a közös *paterfamilias* életében ugyanazon hatalom alá tartoznának, mivel ugyanabból a nemzetiségből származnak.⁵ A fogalom szűkebb – és Kaser fordulatával élve „tulajdonképpen” – értelme a *paterfamilias* hatalmának alávetett személykört jelöli (*familia proprio iure*).⁶

A *familia* szó etimológiáját tekintve közvetlenül a *famulus* kifejezéssel mutat rokonságot, amely pedig az oszk *famel* szóból származik.⁷ Ami a *familia* kifejezés vagyontömegre vonatkozó értelmét illeti, elsősorban a *familia pecuniaque* fogalmára szükséges utalni, már ezen a ponton jelezve, hogy eme kapcsolt fogalom pontos jelentésének megnyugtató tisztázására mindeddig, és ezt követően is kevés az esély. Legyen elég ehelyütt csupán a szekunder irodalomban fellelhető egyes jelentős szerzők eltérő véleményeire utalni. Mommsen úgy vélte, hogy *familia* és *pecunia* eredetileg jóságot és szolgát jelent; a törvény jelentésbeli megkülönböztetés nélkül használja őket.⁸ Jheering elképzelése szerint a két kifejezés együtt olyan tautológia, amely egyáltalán nem jellemző az ősi jogi nyelvre.⁹ Értelme csak akkor van, ha a *familia* a *res Mancipit*, *pecunia* pedig a *res nec Mancipit* jelöli. Lényegében hasonlóan vélekedik Bonfante is, aki szerint azonban a *familia* családi, szerzeményi vagyon; *pecunia* minden, ami a családi vagyon körén kívüli.¹⁰ Wlassak szerint *pecunia* a *paterfamilias* kü-

⁴ Ebben az értelemben utal a család mai, és a latin *familia* ókori értelmezésére Suzanne Dixon is. Részletesen ld. Suzanne DIXON: *The Roman Family*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1992. 1–2. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *familia proprio iure* semmiképp sem tekinthető az *agnatio* egy szűkebb értelmezésének. Részletesen ld. BRÓSZ Róbert: Ist die „uxor in manu” ein Agnat? *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Juridica*. 18 (1976).

⁵ Vö. Ulp. D. 50, 16, 195, 2 (46 ad ed.): [...] *Communi iure familiam dicimus omnium adgnatorum: nam etsi patre familias mortuo singuli singulas familias habent, tamen omnes, qui sub unius potestate fuerunt, recte eiusdem familiae appellabuntur, qui ex eadem domo et gente proditi sunt*. Ezzel egyezően ld. DIXON i. m. 2–3; RAWSON i. m. 8. A kérdéshez részletesen ld. még Gilbert HANARD: Observations sur l’adgnatio. *Revue internationale des droits de l’antiquité XXVII* (1980). 172.; FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2011¹⁶. 240.

⁶ Vö. Ulp. D. 50, 16, 195, 2 (46 ad ed.): [...] *Iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae* [...]. Ld. KASER i. m. 50.; FÖLDI–HAMZA i. m. 239.; Angelika METTE-DITTMANN: *Die Ehegesetze des Augustus*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1991. 11.

⁷ Ld. ERNOUT–MEILLET i. m., s. v. ’famulus’; DIÓSDI György: *Familia pecuniaque. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* Tom. XII. Fasc. 1–2, 1964. 91–92.; DIÓSDI György: *Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law*. Budapest, Akadémiai, 1970. 22.; ZLINSZKY János: *Familia pecuniaque*. In: *Jogtörténeti Tanulmányok VI*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 400–401.; ZLINSZKY János: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest, Akadémiai, 1997. 102–103.

⁸ Theodor MOMMSEN: *Römisches Staatsrecht*. Bd. 3. Abt. 1. Leipzig, 1887. 22–23.

⁹ Rudolph VON JHEERING: *Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts. Einleitung. Verfassung des römischen Hauses*. Leipzig, 1894. 86–87.

¹⁰ Pietro BONFANTE: *Corso di diritto romano. La proprietà. II, 1*. Milano, Giuffrè, 1968. 253–254.

lönvagyonát jelöli.¹¹ A *familia pecuniaque* fogalmával kapcsolatos nézetek alapja a XII t.t. egyik töredéke:

lex XII tab. 5, 3:

*lex XII tabularum permitttere videbatur, qua cavetur, ut quod quisque de re sua testatus esset, id ratum haberetur, his verbis: 'UTI LEGASSIT SUAE REI, ITA IUS ESTO'.*¹²

Mint látható, ebben a szövegben ugyan nem szerepel sem a *familia*, sem a *pecunia* kifejezés, mindazonáltal érdemes arra is figyelemmel lenni, hogy más forrásokban eltérő szöveghagyományokkal találkozhatunk. Ezek a szöveghagyományok az alábbiak: *familia pecuniaque sua* – Rhet. ad Herren. 1, 23; Cic. de inv. 2, 50, 148; *pecunia tutelave suae rei* – Ulp. 11, 14; Paul. D. 50, 16, 53 pr. (59 ad ed.).¹³ Diódsi meglátása szerint a *familia* és a *pecunia* kifejezések eredetileg mindazokat a termelőeszközöket (*means of production*) jelentette, amelyek elsőként váltak magántulajdon tárgyává, majd a kifejezések tartalma és jelentése lassacskán megváltozott egyfelől abból adódóan, hogy utóbb a föld is a magántulajdon része lett, másfelől pedig az állattenyésztésről a mezőgazdálkodásra való áttérés jeleként.¹⁴ Zlinszky a maga részéről az *uti legassit super familia pecunia tutelaque suae rei* megfogalmazást tartja a leginkább valószínűnek, jóllehet elismeri, hogy a törvény eredeti szövegének megállapítása jelentős nehézségekbe ütközik. A hivatkozott, Gaius és Pomponius által ránk hagyományozott szövegek kapcsán ő is rámutat arra, hogy a szöveghagyományok közös jellemzője, hogy a '*suae rei*' fordulat elől törlik a *familiára* és *pecuniára* történő utalást, amiből logikusan az következik, hogy

¹¹ Moriz WŁASSAK: *Studien zum altrömischen Erb- und Vermächtnisrecht I.* Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 215. Abh. 2. Hivatkozta DIÓDSI (1964) i. m. 88⁷, 89⁸; DIÓDSI (1970) i. m. 20.^{7,8}

¹² Vö. Gai. 2, 224; Inst. 2, 22 pr; Pomp. D. 50, 16, 120 (5 ad Q. Muc.). A szöveg kifejezetten öröklési jogi vonatkozásai tekintetében ld. különösen GAUDEMET i. m. 109–115.; André MAGDELAIN: Les mots « legare » et « heres » dans la Lois des XII Tables. In: *Jus imperium auctoritas. Études de droit romain.* Collection de l'École Française de Rome 133. Palais Farnèse, 1990. 659–677.; ZLINSZKY János: Actes à cause de mort dans le droit Romain archaïque. In: *Actes à cause de mort. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions LIX.* Bruxelles, 1992. 123–129. Az újabb irodalomból kiemelendő FRANCISZK LONGCHAMPS DE BÉRIER: Il rispetto per la volontà del de cuius sull' esempio dei fedecommessi romani. *Revue internationale des droits de l'antiquité XLV* (1998). 479–480. Meglátása szerint a megfelelő formában tett végrendelet tartalmilag elsőbbséget élvezett az öröklésre vonatkozó törvényi előírásokhoz képest. Ezzel lényegében egyezően ROGER VIGNERON – JEAN-FRANÇOIS GERKENS: The Emancipation of Women in Ancient Rome. *Revue internationale des droits de l'antiquité XLVII* (2000). 109. Bár ezek az állítások első tekintetre helytállónak tűnnek, a törvény rákövetkező töredékével (5, 4: SI INSTESTATO MORITUR, CUI SUUS HERES NEC ESCIT, ADGNATUS PROXIMUS FAMILIAM HABETO) összhangban vizsgálva azonban már nem tarthatók, mivel az utóbbi fragmentumból kiténik, hogy a végrendeletkezés lehetősége csak *suus*ok hiányában volt adott az örökhagyó számára.

¹³ A forrásokhoz az irodalomban ld. különösen DIÓDSI (1970) i. m. 23.; ZLINSZKY (1997) i. m. 100–104. és 195–197.

¹⁴ Ld. DIÓDSI (1970) i. m. 30.

a *suae rei* mindkettő jelentését visszaadja.¹⁵ Figyelemre méltó Bretone rekonstrukciója, aki a törvény említett töredéke vonatkozásában háromszor két, azaz összesen hat szövegváltozatot állapít meg. Lényegében nála is három csoport szerepel, azzal azonban, hogy az egyes szövegváltozatokon belül alcsoportokat hoz létre.¹⁶ Ami a törvény szövegét illeti, Bretone a hivatkozott Pomponius-helyen található „*uti legassit suae rei*” formát tekinti a törvény eredeti szövegének: úgy véli, hogy ha a *familia* és a *pecunia* eredetileg is szerepeltek volna a törvényben, akkor utóbb ezt a szövegezést nem váltotta volna fel a Pomponius által használt kifejezés. Az ulpianusi „*pecunia tutelave suae rei*” formát egyáltalán nem tartja elfogadhatónak.¹⁷ Legújabbán Laurens Winkel a pénz római jogi szerepét áttekintő írásában a *familia pecuniaque* kifejezés kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy az említett fordulat nem szerepel a törvény szövegében.¹⁸ A *communis opinio* – elsősorban Kaser munkássága nyomán – a *familia pecuniaque* kifejezést a Kr. e. V. századra datálja.¹⁹ Ami ezen a ponton Diósi György és Zlinszky János nézetét illeti, megemlítené, hogy mindketten abból indulnak ki, hogy a *familia pecuniaque* kapcsolt fogalom használatának gyökere az ősi társadalomban, gazdaságban keresendő: nomád pásztorkodó és letelepedett paraszti gazdálkodás állhat a kifejezés háttérében. Amíg azonban Diósi azt feltételezi, hogy a két kifejezés – akárcsak a két életforma – egymást követte,²⁰ addig Zlinszky meglátása szerint ezek a kifejezések már eredetileg is együtt fordultak elő, mivel az ősi római társadalom mesterséges volt: egyszerre volt paraszti és pásztorkodó életmódot folytató népelemek olvasztótégelye.²¹ Abban mindketten egyetértenek, hogy a római *familia* erős és időtálló fogalom volt. Időtállóságának oka pedig éppen abban keresendő, hogy ez volt az egyetlen, természetes kapcsolatokon nyugvó társadalmi egység egy összességében mesterséges társadalomban.²² Az erősség és időtállóság tehát éppen a *familia* természetes eredetében keresendő, amely *familia*-fogalomról

¹⁵ ZLINSZKY (1997) i. m. 101. és 195. Ami a *res* szó ebben a textusban való alkalmazását illeti, szükséges utalni Bretone egy megállapítására, amely szerint a *res* kifejezés *nomen generale*: az általánosítás nyomán nem kizárólag gyűjtőfőnévi karakterrel bír, hanem általában használható bármely, specifikus jelentésű főnév helyettesítésére is, mégpedig mind a köznapi nyelvhasználatban, mind pedig a jogi nyelvben egyaránt. Vö. Mario BRETONE: *I fondamenti del diritto romano. Le cose e la natura*. Roma, Editori Laterza, 2001. 63–64. Ezzel egyezően ld. ERNOUT–MEILLET i. m., s. v. 'res'. Más összefüggésben, de tartalmilag egyezően ld. még Thomas RÜFNER: *Vertretbare Sachen? Die Geschichte der res, quae pondere numero mensura constant*. Berlin, Duncker und Humblot, 2000. 28.

¹⁶ Ld. BRETONE i. m. 26.

¹⁷ Ld. részletesen BRETONE i. m. 24–36.

¹⁸ Laurens WINKEL: Das Geld im römischen Recht. In: *Roman Law as a Formative of Modern Legal Systems. Studies in Honour of Wiesław Litewski*. Jagellonian University Press, 2003. 281–282. Az állítás alapvetően helytálló, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tény, hogy a XII t.t. szövege rekonstrukció. A Winkel által mondottak magyarázatául Zlinszky korábban már hivatkozott felvetésére kell utalni, aki szerint csak annyi bizonyos, hogy a szövegerekonstrakcióhoz használható primer források ebben a formában nem használják ezt a fordulatot. Ugyanakkor nem zárható ki, hogy eredetileg szerepelt a törvényben, csak utóbb került ki belőle, egy olyan időben, amikor a vagyon megjelölésére korábban használt kapcsolt kifejezés már értelmét veszítette, ekként a későbbi korok jogászai egyszerű pleonazmust láttak benne. Részletesen ld. ZLINSZKY (1997) i. m. 195.

¹⁹ WINKEL (2003) i. m. 282.

²⁰ DIÓSI (1964) i. m. 99–101; DIÓSI (1970) i. m. 29–30.

²¹ ZLINSZKY (1986) i. m. 398.; ZLINSZKY (1997) i. m. 103.

²² ZLINSZKY (1986) i. m. 402.

mindezek alapján megállapítható, hogy egy mesterséges társadalom sarokkövét képezte a római történelem folyamán általában. Diósi és Zlinszky már idézett gondolatmenetéhez képest ugyanakkor vannak olyan szerzők, akik elsősorban a római *familia* gazdasági jelentőségét hangsúlyozzák – nyilvánvalóan egy későbbi fejlődési állapotot véve alapul.²³ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a két megközelítés gyökere közös, és – véleményünk szerint – ez a közös gyökér éppen a *familia pecuniaque* fogalmában érhető tetten. Mint arra a kezdet kezdetén Ulpianus fogalommagyarázata (Ulp. D. 50, 16, 195, 1 [46 ad ed.]) kapcsán Kaserrel egyetértésben utaltunk, a *familia* kifejezés – bizonyosan a *familia pecuniaque* ősi fordulatából eredően – az egész házközösségre utalt, magában foglalva mind a személyeket, mind a vagyont. Az a tény, hogy a *familia* kifejezés szemantikai állandóságot mutat, kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy a család egyszerre volt uralmi és vagyoni közösség. Nem csak a római társadalomra igaz ez az állítás, elég megvizsgálni a görög οἶκος kifejezést, máris látható, hogy egyszerre jelöli a háztartást, annak tagjait és a családot is, lényegében tehát ugyanolyan multiplex fogalommal találkozunk ebben az esetben is, éppúgy, mint ahogy az a *familia* kapcsán is látható volt.²⁴ Ezen a ponton érdemes figyelemmel lenni a görög οἰκειωσις fogalmára is, amely lényegében a latin *affinitas*, illetve *affectio* kifejezéseknek²⁵ feleltethető meg.²⁶

A társadalom szempontjából tehát a család kiemelt fontosságú közösség.²⁷ Ennek jó példája látható Cicero *De officiis* című munkájában is.

Cic. De off. 1, 54.

Nam cum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae. Sequuntur fratrum coniunctiones, post consobrinorum sobrinorumque, qui cum una domo iam capi non possint, in alias domos tamquam in colonias exeunt. Sequuntur conubia et affinitates ex quibus etiam plures propinqui; quae propagatio et suboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio et benevolentia devincit homines caritate.

Cicero kiinduló feltételezése, hogy valamennyi élőlény (*animans*) közös természete a szaporodás iránti vágy (*libido procreandi*).²⁸ Ebből az emberi társadalomban megtalálható

²³ Vö. DIXON i. m. 19. Hasonlóan RAWSON i. m. 16skk., azzal, hogy mielőtt a *familia*, és ezen belül a *paterfamilias* gazdasági jelentőségét taglalná, hangsúlyozza a *familia* hatalmi jellegét is, valamint a gazdasági vonatkozásokat is éppen a hatalmi jellegből vezeti le.

²⁴ Vö. Henry George LIDDELL – Robert SCOTT: *A Greek–English Lexicon*. Oxford, Clarendon Press, 1940. s. v. οἶκος. Ezzel egyezően ZLINSZKY (1986) i. m. 401.; W. K. LACEY: *Patria potestas*. In: Beryl RAWSON (ed.): *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*. New York, Cornell University Press, 1986. 121skk.

²⁵ Ld. LIDDELL–SCOTT i. m. s. v. 'οἰκειωσις', és ezzel összefüggésben s. v. 'οἰκείος' III. 2b.

²⁶ Ehhez a kérdéshez ld. még Laurens C. WINKEL: *Die stoische οἰκειωσις–Lehre und Ulpian's Definition der Gerechtigkeit. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Romanistische Abteilung CV (1988) 669–679.*

²⁷ Kétségtelen, hogy kezdetben főként az uralmi jelleg dominált, mivel bizonyos kérdések rendezése megmaradt a család terrénumban, és ez a kezdeti állam számára igen kényelmes volt. Ehhez ld. ZLINSZKY (1986) i. m. 402.

²⁸ A szöveg elemzéséhez ld. még EL BEHEIRI Nadja: *A házasság helye a római res publica kiépítésében. Iustum Aequum Salutare IV. 2008/3. 31–32.*

közösségeket, társulásokat vezet le, amelyeket *societas*nak nevez.²⁹ Az első ilyen közösség a házasságban (*coniugium*)³⁰ áll fenn; a közösség következő szintjét a gyermekek, majd még tágabban a házközösség adják. *Societas* eme hármasszintűződését Cicero a város eredetének és mintegy a köztársaság iskolájának (*principium urbis, quasi seminarium rei publicae*) tekinti.³¹ Ezzel Cicero lényegében azonosítja a *familia proprio iure* körét, nem említve ugyanakkor a *famuli servi* csoportját. Ezt követően sorolja fel a testvéreket és unokatestvéreket; bennük közös, hogy más házakba és településekre vándorolnak (*in alias domos tamquam in colonias exeunt*), minthogy a házközösségbe már nem férnek el (*cum una domo iam capi non possint*). Ezután említi a törvényes házasságot (*connubium*) és a sógorságot (*affinitas*), amely kapcsolatokból a többi rokonok származnak. Mindezt a kiterjesztést pedig, amellyel lényegében a *familia communi iurē* mutatja be, akként jellemzi, mint ami a *res publica* alapja és eredője (*origo est rerum publicarum*).³²

Végezetül megjegyzendő, hogy helytálló Rawson azon megállapítása, amely szerint valamely társadalom egészsége jól mérhető azzal, hogy milyen állapotban van a család intézménye.³³ Volt idő, amikor Róma történetében is felmerült a házasság és a család intézményének válsága: a római házasság ellenében az ágyasság (*concupinatus*) kezdett terjedni.³⁴ Erre az időre datálható a romanisztikában augustusi házasságvédő törvényeknek nevezett házassági kényszerintézkedések meghozatala, amelyek révén Augustus a római házasság társadalmi presztízsét igyekezett helyreállítani.³⁵ Mindezen törvények mélyreható elemzése meghaladná a jelen írás kereteit,³⁶ azonban a szekunder irodalom ide vonatkozó elemzése³⁷ alapján megállapítható, hogy mind az augustusi törvények, mind pedig az ennek nyomán születő további intézkedések változtattak ugyan a házasság és a család archaikus jogi tartalmán, tették ezt azonban akként,

²⁹ Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'societas', amely a közös célra irányulást (common purpose) hangsúlyozza. Hasonlóan ld. még FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat, 1884. s. v. 'societas'.

³⁰ A *coniugium* vonatkozásában fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez a kifejezés – szemben a *connubiummal* – természetes ösztönön alapuló közösséget vagy szövetséget jelöl, ekként az állatokra is használható. Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'coniugium'; FINÁLY i. m. s. v. 'conjugium'. A szó tágabb, „összeköttetés” értelméhez ld. pl. Lucr. 3, 845–846.: „[...] qui compta coniugioque / corporis atque animae consistimus uniter apti”.

³¹ A *seminarium* eredetileg faiskolát jelent, és ebből ered az absztraktabb jelentés, utalva mindarra, amiből valami kialakul. Vö. *Oxford Latin Dictionary* s. h. v.; FINÁLY i. m. s. h. v.

³² Ezzel egyezően ld. METTE-DITTMANN i. m. 11. Ennek jó bizonyítékát adja Liv. 4, 1 a *lex Canuleiáról*, amely lehetővé tette a plebejusok és patriciusok házasodását. Ehhez ld. Robert VILLERS: *Le mariage envisagé comme institution d'État dans le droit classique de Rome*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. 14. 287.

³³ Vö. RAWSON i. m. 1.

³⁴ Az irodalomban ld. pl. VILLERS i. m. 293.; Susan TREGGIARI: *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford, Clarendon Press, 1993. 52.; FÖLDI-HAMZA i. m. 253.

³⁵ KASER i. m. 318.; TREGGIARI i. m. 60.; FÖLDI-HAMZA i. m. 254–255. A házasságvédő törvények közül a *lex Iulia de maritandis ordinibus* fűződik közvetlenül Augustus nevéhez; a *lex Papia Poppaea* consuli alkotás eredménye volt. Vö. KASER i. m. 319.; VILLERS i. m. 294–295.

³⁶ Az augustusi házasságvédő törvények elemzéséhez ld. pl. METTE-DITTMANN i. m. 132–166. a *lex Iulia de maritandis ordinibus* és a *lex Papia Poppaea* kapcsán, valamint 40–76 a *lex Iulia de adulteris coercendis* vonatkozásában.

³⁷ Vö. pl. VILLERS i. m. 295–298.

hogyan az intézmények társadalmi helyét és jelentőségét megőrizték. A tartalmi változás meglátásunk szerint jól tetten érhető a *familia pecuniaque* kifejezésen belül a *familia* fogalmának evolúciójában is. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a házasságvédő törvények egy tágabb kontextusban is értelmezhetőek. Az Augustus által megteremtett *aurea aetas* ugyanis a társadalom eredőjéhez, annak eredendő értékeihez is visszanyúl – ezt a törekvést akkor sem lehet vitatni, ha figyelembe vesszük, hogy az aranykor elégiairodalmának egyik legnagyobb alakja, Ovidius élesen kritizálta Augustus ilyen irányú céljait. Azt ugyanakkor Ovidius is elismeri, hogy a jog alapjául is szolgáló interperszonális kapcsolatok erősen kommercializálódtak.

Ovid. *Ars amatoria* 2, 277–278.

Aurea sunt vere nunc saecula: plurimus auro

Venit honos: auro conciliatur amor.

Ovidius még tovább megy, amikor az Augustus által teremtett aranykor negatívumait emeli ki – amíg Vergiliusnál³⁸ ez egyértelműen pozitív kicsengésű, addig Ovidius arra figyelmeztet, hogy összességében az arany az, ami minden rossz forrása.³⁹

³⁸ Vö. pl. Verg. *Eclg.* 4, 4–10: „*Ultima Cumaei venit iam carminis aetas; / magnus ab integro saeculorum nascitur ordo. / iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna, / iam nova progenies caelo demittitur alto. / tu modo nascenti puero, quo ferrea primum / desinet ac toto surget gens aurea mundo, / casta fave Lucina; tuus iam regnat Apollo*”.

³⁹ Vö. ADAMIK Tamás: *Római irodalom. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Pozsony, Kalligram, 2009. 382. Kétségtelen, hogy magánál Ovidiusnál is található utalást az aranykorra, ezzel a fordulattal azonban a világ első korszakát jellemzi. Vö. Ovid. *Metamorph.* 1, 89–90: „*Aurea prima sata est aetas, quae vindice nullo, / sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat*”. Megjegyzendő, hogy hasonlóan kritikus hangvétellel Tibullusnál – Ovidius kortársánál – is találkozhatunk, aki azonban személyesebb hangvétellel közelíti meg a problémát: a *vivere parvo contentum* ideálját emeli piedesztálra, ekként elutasítja a kapzsiságot, valamint a gazdagság hajszolását. Ld. Tibull. 1, 1: „*Divitias alius fulvo sibi congerat auro / Et tenet culti iugera multa soli, [...]*”. Ezzel egyezően ld. Michael VON ALBRECHT: *A római irodalom története I.* [ford.: TAR Ibolya]. Budapest, Balassi, 2003. 567.